

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen: een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15e eeuw

Burgers, J.W.J.

Publication date
2008

Published in
TijdING

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Burgers, J. W. J. (2008). Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen: een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15e eeuw. *TijdING*.
http://www.inghist.nl/Onderzoek/tijding/bijdragen/geschiedschrijving_Holland/geschiedschrijving_Holland.pdf

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen

Een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15e eeuw

door

J.W.J. Burgers

**Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Den Haag**

Dit artikel is verschenen in TijdING:

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/tijding>

Dit Artikel is verschenen in **TijdING**, een breed samengesteld online tijdschrift over de Nederlandse geschiedenis. **TijdING** bevat artikelen over historiografie, methodiek en allerlei thema's uit de Nederlandse geschiedenis. Veelal gaat het om voordrachten die bij een bepaalde gelegenheid zijn gehouden (nu in geschreven vorm gepubliceerd) en artikelen die elders al eens zijn verschenen. Maar ook bevat **TijdING** bijdragen die voor de eerste maal worden gepubliceerd. Meestal zullen de artikelen in meer of mindere mate verband houden met een of meer van de uitgaven of projecten van het instituut of met het werk van het instituut in het algemeen.

Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen

Een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15e eeuw

Geschiedschrijvers, zowel de middeleeuwse als de moderne, zijn in de eerste plaats chroniqueurs van de eigen samenleving, meer nog dan van het verleden dat zij zeggen te bestuderen. De antwoorden die zij in het verleden zoeken, zijn noodzakelijkerwijs ingegeven door de eigentijdse vragen. Historici die de geschiedenis van een land of volk optekenen, beschrijven in feite de collectieve identiteit van hun onderwerp. Het stellen van vragen aan het verleden is niet anders dan reflectie op het eigen zelfbeeld als lid van een gemeenschap: van een volk, een streek, een stad. Die identiteit kan op verschillende manieren zijn gedefinieerd: politiek, maatschappelijk, cultureel of religieus. Men ziet daarom vaak dat geschiedschrijving opbloeit in tijden van politieke, maatschappelijke of religieuze woelingen, wanneer met andere woorden de collectieve identiteit in het geding is of aan verandering onderhevig. Volgens deze, algemeen aanvaarde theorie zou de bestudering van de historiografie van een land of volk dus moeten leiden tot inzicht in de ontwikkeling van de identiteit, van het zelfbeeld van de auteurs en hun lezers. Politieke of maatschappelijke veranderingen zullen immers worden weerspiegeld in de standpunten zoals die in de historiografie worden ingenomen.

Met deze vraagstelling als uitgangspunt zal hierna een overzicht worden gegeven van de middeleeuwse historiografie in het graafschap Holland. In dit bestek kan dat natuurlijk niet meer zijn dan een schets en dan komt het niet slecht uit dat de geschiedenis van die Hollandse historiografie, met name van de late Middeleeuwen, nog grotendeels geschreven moet worden. De oudere geschiedschrijving, ongeveer van voor 1400, is intussen redelijk bestudeerd en in edities toegankelijk gemaakt, maar vooral de tweede helft van de 15^e eeuw is nog grotendeels onontgonnen terrein. Met name voor die periode moest zwaar worden geleund op het onovertroffen Repertorium van Marijke Carasso-Kok en het nog steeds waardevolle overzichtswerk van Jan Romein.

Het is nodig om eerst in vogelvlucht een overzicht te geven van de geschiedschrijving in Holland tot circa 1500, waarbij de belangrijkste auteurs en werken kort zullen worden aangestipt. Daarna zal worden getracht een grote lijn in het geheel te ontwaren en de gevonden ontwikkelingen te duiden.

De geschiedschrijving in het graafschap Holland begint rond het jaar 1100, in het enige klooster dat het graafschap rijk is, de abdij van Egmond. Dan zetten monniken zich daar aan het eerste grote historiografische project, de Egmondse Annalen, waaraan door verschillende personen ongeveer een eeuw zal worden gewerkt. De meeste van deze auteurs blijven anoniem, maar van de laatste in de rij, werkzaam in 1204-1205, weten we wat meer. Deze monnik is Allinus, uit het edele geslacht van de Van Haarlems. Behalve als annalist in het klooster was hij ook nog werkzaam als hoofd van de grafelijke kanselarij. Allinus breekt met de traditie van zijn voorgangers: anders dan zij schrijft hij geen internationaal georiënteerd annalenwerk meer, waarin Gods heilsplan met de wereld een belangrijke rol speelt, maar tekent hij in kort bestek de burgeroorlog op die in 1203-1204 Holland teisterde. Zijn verslag is in feite de eerste afgeronde puur Hollandse geschiedschrijving, in de vorm van een kroniek.

De volgende ronde van historiografische activiteit in Holland vindt plaats rond het laatste kwart van de 13^e eeuw, aan het grafelijk hof. Rond 1272 schrijft een onbekende klerk het Chronicon Egmondanum, een uittreksel uit de Egmondse Annalen, maar dan toegespitst op het graafschap en op de grafelijke dynastie. Circa tien jaar later wordt deze kroniek vertaald in Nederlandse verzen, weer door een anoniem, die daarmee misschien wel het eerste geschiedwerk in de volkstaal vervaardigt. Deze Rijkskroniek wordt in 1301-1505 gecontinueerd door een derde grafelijke klerk, die we weer wel bij naam kennen: dit is de voormalige Dordtse stadsklerk Melis Stoke.

In de 14^e eeuw staat de Hollandse historiografie op een laag pitje. De enige werken van belang zijn de kronieken van Willem Procurator en Jan Beke, beide werkzaam in de abdij van Egmond, de een in de jaren '20, de ander tegen 1350. Beiden steunen sterk op de oude Egmondse geschiedschrijving en op de Rijkskroniek. Van deze twee is het alleen Bekes kroniek, over het graafschap Holland en het bisdom Utrecht, die een wijde verspreiding en grote uitstraling zal krijgen.

Rond de eeuwwisseling treden weer twee auteurs op de voorgrond, Claes Heynenzoon alias de heraut Beyeren, en de anonieme schrijver die zichzelf omschrijft als ‘de cleric uit de Lage Landen bij de zee’. Zeker de Heraut, maar waarschijnlijk ook de Clerc waren werkzaam aan het grafelijk hof. Voor de Heraut, als een soort vorstelijke PR-functionaris, was de geschiedschrijving min of meer een onderdeel van zijn taak. Hij heeft dan ook meerdere werken geschreven, waaronder een Wereldkroniek en een Hollandse kroniek. Hij ontleent veel aan Beke, maar ook aan de Rijkkroniek. De Clerc is grotendeels aan schatplichtig aan de Heraut. Naast deze twee auteurs vinden we in het begin van de 15^e eeuw nog een hele reeks van anonieme kroniekjes, of fragmenten daarvan, van het graafschap Holland. De kroniek van de zogenoemde Chronogrammist is een van de bekendste.

Hierna verandert de Hollandse historiografie sterk van karakter. Tot circa 1420 hebben we te maken met een vrij beperkte reeks werken over de geschiedenis van het graafschap en met name de dynastie, welke inhoudelijk alle min of meer samenhangen in de zin dat ze op elkaar voortbouwen. Vanaf het midden van de 15^e eeuw waaiert de Hollandse historiografie echter opvallend uit, zowel wat betreft het aantal geschriften als de diversiteit ervan. Vergeleken met voorheen neemt het aantal geschiedwerken sterk toe, maar veel van deze geschriften zijn veel korter dan die vroegere, en vaker dan voorheen is weinig tot niets bekend over de auteur. Bovendien wordt de Hollandse historiografie in deze periode inhoudelijk veel diverser van aard. Naast Hollandse kronieken in de oude traditie, waarvan er ineens zeer veel worden geproduceerd, duiken nu nieuwe genres op in de vorm van wereldkronieken, lokale geschiedenissen, stedelijke optekeningen, adelskronieken en een hele reeks werken op geestelijk terrein, met name kloostergeschiedenissen, heiligenlevens en levensbeschrijvingen van kloosterlingen.

We zullen om te beginnen de traditionele historiografische hoofdlijn volgen, die van de grote Hollandse kronieken. De 15^e-eeuwse auteurs van dat genre knopen met name aan bij het werk van Beke. Het zijn ook deze auteurs die we het beste kennen. Helaas anoniem is evenwel de rond 1440 geschreven kroniek die sinds de 17^e-eeuwse editie ervan algemeen bekend staat als het Oude Goudse kroniekje, naar de Goudse druk uit 1478.

In Gorinchem, op de grens van Holland en Gelre, was in de jaren 1460-1480 de kanunnik Dirk Frankensz. Pauw (ofwel Theodericus Pauli) actief als historiograaf. Hij schreef meerdere geschiedwerken, waaronder een kroniek over het graafschap Holland en het bisdom Utrecht tot 1467, terwijl hij in de jaren '80 ook een wereldkroniek vervaardigde. Mogelijk was hij ook de auteur van *De origine comitum Hollandie*, een korte kroniek over de graven van Holland, lopend tot 1433. Zijn Hollands-Utrechtse kroniek leunt sterk op Beke.

In het Carmelietenklooster van Haarlem werkte Jan Gerbrandszoon van Leiden, gelatiniseerd Johannes Gerbrandi a Leydis. Net als Pauw was hij een echte veelschrijver; naast historiografie staan ook theologische geschriften op zijn naam, en maakte hij een afschrift van een Gentse wereldkroniek. Pauw en Leydis, die ook werk in opdracht vervaardigden, kunnen in zekere zin de eerste beroepsauteurs van de Hollandse geschiedenis worden genoemd. Ook Leydis schreef, in 1470-1485, een in hoge mate op Beke steunende kroniek van het graafschap Holland en het bisdom Utrecht, in twee redacties.

De reeks auteurs van middeleeuwse kronieken over Holland wordt afgesloten door nog een veelschrijver, Cornelis Aurelius. Deze was een Augustijner kanunnik in Sint-Maartensdonk en Lopsen, die naast religieuze poëzie, een biografie van de kerkvader Jeronimus, staatkundige traktaten voor Karel V en historisch-geografische studies over de Bataven ook de Divisiekroniek schreef. Dit belangrijke werk, dat nog eeuwenlang de inhoud van de schoolboekjes voor vaderlandse geschiedenis zou bepalen, kwam in 1515 van de drukpers. Naast Beke en andere voorgangers maakt Aurelius vooral gebruik van de kroniek van Leydis. Deze aanzienlijke hoeveelheid Hollandse kronieken uit de late 15^e en vroege 16^e eeuw dient nog te worden vermeerderd met minder belangrijke werken, zoals die van Jan van Naaldwijk en de anonieme Kattendijke-kroniek.

Wanneer we zo de hoofdstroom van de Hollandse historiografie overzien, kunnen we constateren dat deze in essentie is geweven rond een ononderbroken draad, waarbij ieder auteur voortbouwt op zijn voorgangers: het Chronicon op de Annalen, de eerste Rijkkroniek op het Chronicon, Beke op de Annalen en Rijkkroniek, de Heraut op Beke en de Rijkkroniek, Leydis op Beke, en Aurelius op Leydis. Naast de handhaving van de traditie is er evenwel ook een scherpe trendbreuk te onderscheiden in de opvattingen over geschiedenis en geschiedschrijving, welke breuk ongeveer tegelijk optreedt met de eerder genoemde uitwaaiing van de Hollandse geschiedschrijving vanaf het midden van de 15^e eeuw. Deze belangrijke verandering betreft een wezenlijk andere kijk van de auteurs op de Hollandse geschiedenis. Dit komt onder meer tot uiting in de manier waarop de vroegste periode van de Hollandse geschiedenis, het tijdperk van vóór de graven, wordt

beschreven. Belangstelling voor die periode had al de anonieme eerste auteur van de Rijkskroniek, die uit enkele oude geschriften, zoals Orosius, een handvol gegevens bijeenprokkelde die betrekking leken te hebben op het gebied dat later Holland zou worden, waarin hij op een licht creatieve wijze enige samenhang wist aan te brengen. Zo werd de strijd van de Saksen tegen de Romeinse keizer Valentinianus een bruikbaar gegeven, vanwege zijn veronderstelling dat met die Saksen de Friezen werden bedoeld. De echte historie begint bij hem evenwel met het aantreden van de eerste graaf Dirk I; de dynastieke geschiedenis is het zwaartepunt van het verhaal. Beke en de Heraut conformeerden zich grotendeels aan deze visie.

De auteur van het Goudse kroniekje, het eerste geschiedwerk in de nieuwe traditie, was duidelijk niet meer tevreden met deze magere invulling van Hollands vroegste geschiedenis. Hij nam de ruimte om die prehistorie uitvoeriger te beschrijven: in de 17^e-eeuwse druk duurt het 16 bladzijden voordat rond het jaar 800 de Dirk I ten tonele verschijnt. In de korte inleiding van de kroniek legt de auteur verantwoording af voor die aandacht voor de vroegste tijden: naar eigen zeggen wil hij beschrijven 'hoe dat Lant eerst begrepen ende bewoont wort: ende wie sy waren die de Steden eerst begrepen ende betimmerden, ende hoe sy haer namen eerst cregen: ende hoe dat Lant na [=daarna] begheert wordt van Grave Dirck die eerste Grave van Hollant'. In zijn opvatting was er dus al een bloeiend landschap met steden vóór er sprake was van een grafelijke dynastie. De vraag is dan wel hoe de auteur die oude geschiedenis invulde. Hij had over die periode immers nauwelijks bronnen, en we kunnen evenmin verwachten dat hij er veel over wist. Zelfs onze huidige kennis over het Holland van vóór de 13^e eeuw is zeer lacuneus, en voor een groot deel gebaseerd op modern geologisch en archeologisch onderzoek, wetenschapsgebieden die in de 15^e eeuw nog onbekend waren. De auteur van het Goudse kroniekje blijkt evenwel heel wat meer feiten over het laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse Holland tot zijn beschikking te hebben dan de moderne historicus. Helaas is het zo dat vrijwel alles in onze ogen volslagen onzin is. Zo vertelt hij onder andere dat Haarlem is gesticht door ene heer Lem, die koning Dibbout van Friesland als vader en een reuzin als moeder had.

Het is deze neiging tot 'fabuleren', om de afkeurende term van Romein te gebruiken, waardoor de laat-middeleeuwse historiografie nog steeds bij velen een slechte naam heeft. We hoeven trouwens niet te denken dat de onbekende auteur alles uit de eigen duim heeft gezogen. Waarschijnlijk spruit een groot deel van dit legendarische materiaal uit de min of meer collectieve verbeelding van enkele generaties historisch geïnteresseerden, waarbij de een voortbouwde op de vondst van de ander, en vele kleine verzinsels elkaar ondersteunden en in hun samenhang geloofwaardig werden. Leydis, hoewel veel geleerder dan de auteur van het Goudse kroniekje, en toch ook wel begiftigd met enige kritische zin, neemt de verhalen over de Hollandse voorgeschiedenis gewoon over. De belangstelling voor deze voorgrafelijke periode wordt nog veel sterker in het begin van de 16^e eeuw, wanneer Aurelius in zijn werk de dappere Bataven introduceert, in zijn ogen de voorouders van de Hollanders. De Bataven leefden in een gouden tijd, waarin morele, politieke en militaire deugden hoogtij vierden, deugden waaraan de Hollandse nakomelingen van rond 1510 een voorbeeld konden nemen. Deze visie won snel aan invloed, en zou tot in de in de 17^e eeuw dominant blijven, waarbij zij steeds verder uitgewerkt werd en aangepast aan de eigentijdse politieke eisen. Auteurs als Grotius en Vossius formuleerden een theorie waarin al in deze oertijd sprake is van een vergadering van de belangrijkste heren en stedelijke magistraten, een Staten van Holland avant la lettre, die bijvoorbeeld Dirk I tot graaf hebben gekozen, als ware hij een soort van stadhouder. Fabuleren is zeker niet uitsluitend iets van de late Middeleeuwen.

Deze zucht naar kennis van de oude geschiedenis van Holland was derhalve een nieuwe en krachtige factor in de gewestelijke historiografie. Eraan ten grondslag lag blijkbaar het verlangen de origo, de oorsprong van land en volk te leren kennen. Men probeerde het land en zijn bewoners roem en eer te verschaffen door een lang, eerbiedwaardig en roemrijk verleden ervoor te ontdekken – wij zouden zeggen: te construeren. Vanaf het Goudse kroniekje hadden schrijvers dus de sterke behoefte om Hollands roem en oudheid hoog op te voeren. In die zin vinden we hier het begin van een Hollandse nationale geschiedenis. Dat betekende een breuk met de geschiedopvatting van de Hollandse geschiedschrijvers van vroeger. Voor deze laatsten, van de anonieme kroniekschrijvers en Stoke rond 1300 tot de Heraut en de Clerc rond 1400, stond niet zozeer land en zijn inwoners centraal, als wel de graven die daarover heersten. Hollandse geschiedenis stond voor hen gelijk aan dynastieke geschiedenis. Hun werken nemen de afzonderlijke graven en hun regeringen als structureel kader waarin de gebeurtenissen werden gegroepeerd, en aan de wederwaardigheden van de vorsten schenken zij dan ook de meeste aandacht. In de historiografie van de tweede helft van de 15^e eeuw is de vorst verdrongen als het centrale punt van de geschiedschrijving. De grafelijke dynastie blijft nog wel de kapstok waaraan het verhaal wordt opgehangen, maar van een werkelijke belangstelling voor de vorst, vooral voor de contemporaine heersers, is weinig te bespeuren. Tekenend is dat het Goudse kroniekje steeds korter van stof wordt naarmate het vordert tot de eigen tijd, terwijl zich dan toch de gelegenheid voordoet om

juist breedvoerig te vertellen over bijvoorbeeld de dramatische lotgevallen van Jacoba van Beieren.

Deze perspectiefverschuiving gaat gepaard met een wijziging in de waardering van de vorst. Voor de vroege auteurs, tot het begin van de 15^e eeuw, sprak het vanzelf dat de vorst boven kritiek verheven is. Als er eens iets mis gaat, is dat natuurlijk de schuld van slechte raadgevers, het eeuwenoude en nog immer populaire excuus om verholde kritiek op de leider te leveren. Vanaf het midden van de 15^e eeuw hebben de historici evenwel een veel minder positieve kijk op de graaf.

Die verandering kan goed worden geïllustreerd aan de hand van de behandeling door de opeenvolgende schrijvers van het verhaal van de dood van graaf Floris V, die zoals bekend in 1296 door zijn eigen edelen werd vermoord. Aanvankelijk was Floris in de ogen van de Hollandse historiografen de boven alle kritiek verheven held van dit verhaal, en die trend tot verheerlijking werd in de loop van de tijd eerder sterker dan minder. Floris kon in de ogen van Stoke al geen kwaad doen, maar Stokes opvolgers doen er nog wat schepjes bovenop, waarbij de gewelddadige dood van de graaf een welkome gelegenheid biedt om hem letterlijk de hemel in te prijzen. Stoke beschrijft de doodslag zeer betrokken en vol verontwaardiging, maar strikt feitelijk. Niet lang daarna plaatsen de Procurator (toch geen onvoorwaardelijke vriend van Floris) en vooral Beke het geval in een speciaal, bijna sacraal licht; zij maken van de graaf een soort martelaar. Daarbij laten ze weliswaar na te vermelden voor welke goede zaak hij dan wel stierf, maar duidelijk is dat zij Floris juist vanwege die gewelddadige dood door verradershand met een geur van heiligheid omgeven. Die intentie tot verheerlijking wordt expliciet verwoord in de sterfscene in de op Beke gebaseerde Hollandse Kroniek van de Heraut: 'Ende die grave sloech siin oghen op in den hemel ende gaf Gode den gheest [...] ende hopen dat hi gecroont is in den hemel om die bitter mertely die si hem deden.' Voorts vinden we in de kroniek van Beke voor het eerst het treffende verhaal van het geheimzinnige oude vrouwtje, dat 'divinitus inspirata', onder goddelijke inspiratie, bij het uitgaan van de kerk de graaf een briefje in de handen frommelde waarop in cryptische bewoordingen het naderend onheil stond aangekondigd. Ook die anecdote draagt ertoe bij de gebeurtenissen een bovennatuurlijk karakter te verlenen.

In de Hollandse kronieken vanaf het midden van de 15^e eeuw wordt tegen deze geschiedenis heel anders aangekeken. De dood van Floris V blijft een belangrijk onderwerp, maar vanaf het Goudse kroniekje worden de accenten heel anders gelegd. Was voor vroegere auteurs de graaf een martelaar, de latere schrijvers benadrukken de duistere kanten van de vorst, die zijn treurig einde te danken had aan zijn eigen schandelijk gedrag. Jonker Gerard van Velzen, eerst de grote schurk van het verhaal, die Floris eigenhandig had gedood, en die door een hevig verontwaardigde Stoke nog wordt betiteld als verrader en moordenaar, wordt nu gerehabiliteerd. In Aurelius lezen we dat hij 'een cloeck ende grootmoedig ridder was' ('ridder': zijn status is ook verhoogd), 'starck van lichaem ende vroom ter wapenen'. Gerards aandeel in de doodslag wordt weliswaar niet ontkend, maar in het verhaal worden nieuwe elementen geïntroduceerd waaruit blijkt dat hij goede redenen had voor zijn daad. Hij was namelijk een jaar door de graaf gevangen gezet, nadat deze ten onrechte Gerards broer had laten onthoofden. Na ontslag uit het gevang wilde Floris vervolgens dat Gerard zou trouwen met zijn bijzit, wat hij natuurlijk verontwaardigd weigerde. Daarop ontstak de graaf in woede en voegde hem toe 'En toch zul jij mijn hoer hebben!' Later trouwde Velzen met een dochter van Herman van Woerden. Floris stuurde toen Gerard met een smoes op dienstreis, reed naar diens kasteel Kronenburg, en verkrachtte daar Gerards vrouw. Bij terugkomst vernam Velzen het hele verhaal, en zwoer bij zijn ridderschap dat dit niet ongewroken zou blijven. De daarop volgende overval op Floris door de edelen, en de doodslag op de graaf, blijven ook hier verraad heten – men kon daar natuurlijk niet omheen – maar komen zo wel in een heel ander licht te staan. Van de quasi-heiligheid van de graaf is niets meer over, en de auteurs lopen over van begrip voor de moordenaar Velzen, die het wel aan zijn riddereer verplicht was zich te wreken. We zijn zo wel heel ver verwijderd geraakt van de zienswijze zoals die nog door de Heraut werd uitgedragen.

Deze minder welwillende houding tegenover de vorst kon de vorm aannemen van expliciete kritiek. Bij Aurelius kunnen we bijvoorbeeld het aan de Bourgondische heersers gerichte verwijt lezen dat die niet genoeg oog hebben voor de Hollandse belangen. Nog onverbloemder kritiek wordt verwoord in de Arkelse kroniek van Dirk Pauw. Bij diens beschrijving van de Arkelse oorlog, die in de eerste jaren van de 15^e eeuw woedde tussen de Hollandse graaf en de heer van Arkel, spreekt Pauw onbekommerd over de verraderlijkheid van de vorst, die zich quasi met de heer van Arkel verzoende om hem daarna des te gemakkelijker te kunnen benadelen. Ook de bovennatuurlijke krachten hadden zich in de ogen van Pauw van de Hollandse grafelijkheid afgewend. Toen de Hollanders in deze oorlog Gorcum kwamen belegeren, stalden zij hun paarden in de kerk van Arkel, waarbij het Heilig Kruisaltaar werd gebruikt als voederbak voor de haver. Deze godslastering kon natuurlijk niet ongestraft blijven: met kennelijke instemming vermeldt Pauw dat alle dieren stierven 'uuyter wrake Godts nae groete pijn', nadat hun tongen waren opgezwollen als mensenarmen.

Een verklaring voor deze omslag in de houding van de geschiedschrijvers ligt voor de hand. Sedert 1433 werd Holland bestuurd door een graaf die vrijwel nooit meer in het land aanwezig was. De lijfelijke band tussen vorst en onderdanen, onder de Henegouwse en Beierse graven nog grotendeels intact, werd bij het aantreden van het Bourgondische huis definitief verbroken. Vanaf Filips de Goede waren het de stadhouder en de ambtenaren in Den Haag die de overheid vetegenwoordigden. Deze verandering had ook grote consequenties voor de personen van de auteurs. Van de 13^e tot het begin van de 15^e eeuw waren velen van hen werkzaam geweest aan het grafelijk hof: Allinus, de anonieme auteurs van het Chronicon en de Rijmkroniek, Melis Stoke, de heraut Beieren en vermoedelijk ook de Clerc. Alleen de eerste auteurs van de Egmondse Annalen in de 12^e eeuw en Jan Beke en Willem Procurator in de 14^e eeuw verbleven in Egmond en hadden geen directe band met de graaf. Bovendien waren toen de meeste historiografische producten bestemd voor de graaf: Stoke, Beke en de Heraut droegen hun werken aan de vorst op, en de geschriften van de anderen (op de Annalen-schrijvers en de Procurator na) zullen waarschijnlijk ook ter kennis van de graaf zijn gekomen. Het spreekt vanzelf dat het verdwijnen van de directe band tussen geschiedschrijver en graaf een nieuwe en meer kritische houding jegens de vorst mogelijk maakte, en waarschijnlijk ook wel in de hand heeft gewerkt.

De auteurs die vanaf het midden van de 15^e eeuw werkzaam waren op het gebied van de ‘nationaal-Hollandse’ historiografie stonden dus voor zover we weten geheel los van de grafelijkheid. Pauw, Leydis en Aurelius waren geen part-time auteurs meer die aan het hof een geschiedenis van dynastie en land vervaardigden, maar schrijvers die in de beslotenheid van een klooster of kapittel werkten aan een omvangrijk en divers oeuvre. Met deze auteurs treedt voor het eerst een soort professionalisering op van de historiografie. Kenmerkend voor dit nieuwe type auteurs is hun grote productie, waarbij hun aandacht niet meer uitsluitend naar de Hollandse historie uitging. Zij schreven ook groots opgezette wereldkronieken, adelskronieken, heiligenlevens (in het geval van Pauw) en kloostergeschiedenissen (in het geval van Leydis). Van hen zijn ook ‘documentatiemappen’ overgeleverd, codices waarin zij materiaal hadden verzameld. Overigens hoort ook de heraut Beyeren in aantal opzichten al tot deze groep professionele auteurs; ook van zijn hand kennen we een wereldgeschiedenis en een documentatiecodex.

Al die door deze schrijvers vervaardigde werken waren dus niet meer bestemd voor het hof, maar voor een meer diffuse categorie: het grote publiek. De vraag is natuurlijk: hoe is dit grote publiek nader te definiëren? Wie lazen die boeken over de Hollandse geschiedenis?

Om die de vraag te kunnen beantwoorden is het nodig dat we onze blik verruimen en naar de overige historiografische activiteiten in Holland kijken. Want juist vanaf het midden van de 15^e eeuw, toen de Hollandse geschiedschrijving zo duidelijk van karakter veranderde, traden meer ingrijpende veranderingen op. Naast de min of meer geleerde traditionele werken over de geschiedenis van het graafschap werden in toenemende mate ook andere historiografische genres beoefend, zoals de stedelijke geschiedschrijving, de adelskronieken en de geestelijke geschiedwerken. We zullen deze genres kort de revue laten passeren.

Om te beginnen een paar woorden over de geestelijke geschiedschrijving. In 15^e eeuw, met name de tweede helft ervan, is sprake van een opleving van hagiografische werken. Aan de hand van het Repertorium van Carasso-Kok is te constateren dat toen veel heiligenlevens en wonderverhalen zijn geschreven, ook in Holland. Veel van deze werkjes zijn anoniem, maar ook een auteur als Dirk Frankensz. Pauw heeft er enkele op zijn naam staan. In Holland ontstaan zijn vitae van lokale heiligen of beschrijvingen van plaatselijke wonderen. Lidwina van Schiedam, en het mirakel van Amsterdams zijn bekende voorbeelden, maar er zijn er veel meer, zoals de optekeningen van het heilig hout te Dordrecht, het sacramentswonder te Delft en het mirakel van het heilig bloed te Alkmaar. Belangstelling voor de materie blijkt ook uit in Holland vervaardigde kopieën en bewerkingen in het Nederlands van buitenlandse heiligenlevens en wonderverhalen; kloosters in Amsterdam waren centra van dergelijke producties. Maar heiligenlevens werden ook buiten geestelijke instellingen vervaardigd: een beschrijving van leven en mirakelen van de heilige Autbertus, patroon van de bakkers, is opgenomen voorin het naamregister van de broeders en zusters van het Rotterdamse bakkersgilde (deze vita staat overigens niet in het Repertorium). Hoe interessant en onderbelicht de geestelijke geschiedschrijving ook is, we kunnen er in dit kader niet verder op ingaan. Duidelijk is in ieder geval dat ook dit genre in de 15^e eeuw een opbloei doormaakt, en dat een deel van de werken een stedelijke achtergrond heeft; de productie was dan ook deels gericht op de burgerlijke lezers.

In vrijwel alle Hollandse steden zijn er in de tweede helft van de 15^e eeuw meer tekenen van historiografische activiteit, althans van de geneigdheid bepaalde gebeurtenissen in de vorm van korte optekeningen vast te leggen voor het nageslacht. We kunnen dan nog nauwelijks spreken van echte

stadskronieken, zoals we die in de 17^e eeuw kennen. Veel van de werkjes zijn anoniem overgeleverd. De enige bekende historicus die zich aan het genre heeft gewaagd is weer Dirk Pauw, met zijn al genoemde beschrijving van het Land van Arkel en de stad Gorcum. Een enkele keer zijn het stedelijke secretarissen die aantekening bijhouden van in hun ogen belangwekkende gebeurtenissen. Een voorbeeld daarvan, en dat betreft dan meteen een van de omvangrijkste werken, is de kroniek die eind 15^e eeuw is opgetekend door de Rotterdamse secretaris Jan Allertszoon en zijn zoon Cornelis Janszoon, en die bestaat uit een serie losse aantekeningen over de jaren 1315 tot 1499. Voor de vroege periode betreft het veelal korte notities over gebeurtenissen uit de Hollandse geschiedenis, en aangekomen in de eigen tijd, de optekening van voorvallen uit de internationale politiek, waarbij met name berichten over Gelre, Brabant, Bourgondië en Engeland zijn opgenomen. Over Holland, bijvoorbeeld over de Hoekse en Kabeljauwse partijtwesten, horen we dan maar weinig. De berichten uit de eigen stad Rotterdam zijn nog spaarzamer, en van beperkte waarde, althans voor ons. De auteurs zelf vonden het blijkbaar van belang om op te tekenen dat in 1471 al op 28 mei rijpe kersen en krieken te koop waren op de Rotterdamse markt, en dat de tarwe en rogge al voor 25 juli binnengehaald waren (het was dus bijzonder mooi weer). Politiek vermijden zij daarentegen vrij consequent. Zelfs de turbulente gebeurtenissen van 1488-1489, toen Rotterdam gedurende enige maanden een Hoeks bolwerk was onder Frans van Brederode, gedurende de zogenoemde Jonker Franssenoorlog, blijven geheel onvermeld. We horen weer wel, als voorlaatste aantekening, dat op 2 september 1499 de vrouw van de (tweede) auteur, Cornelis Janszoon, overleed, hem achterlatend met zeven kleine kinderen.

Dezelfde beperkte blik vinden we in de meeste andere lokale optekeningen van dit soort, die over het algemeen zeer kort zijn, en vaak in dichtvorm. Voorbeelden zijn de twee korte gedichten over de brand van Dordrecht in 1457, en het korte verhaal over het instorten in 1512 van de toren van de Leidse Pieterskerk door weer een stadssecretaris, Hendrik Floris. Typerend is ook het gedicht over de plotselinge verovering van Dordrecht in 1481 tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, in die zin dat meer van dergelijke notities oorlogshandelingen tot onderwerp hebben, zoals het gedicht op het beleg van Poederoyen in 1507, of de gedichten op de Jonker Franssenoorlog van 1488-1490, en op de onlusten in Haarlem in 1482.

Gezien de geringe belangstelling voor de eigen stedelijke zaken is in deze werkjes nog niet veel te merken van een sterke politieke en culturele identiteit, zoals die in de stadsgeschiedenissen van later tijd zo rijkelijk tot uitdrukking komt. De enige uitzondering op die regel lijkt Haarlem te zijn, waar iets van lokaal zelfbewustzijn wordt weerspiegeld in de historiografie. In de tweede helft van de 15^e eeuw schreef hier iemand een korte kroniek over de geschiedenis van de stad en haar burgers en iemand anders, mogelijk Dirk Mathijszoon, een gedicht met hetzelfde onderwerp. In deze werken worden met name de daden van de Haarlemmers in de vierde kruistocht naar Damiate belicht. Zoals in de historiografie van het graafschap wordt de lokale Haarlemse identiteit hier dus ontleend aan het heldhaftige verleden. Maar ook met deze Haarlemse werken blijft de productie van stadsgeschiedenissen erg mager, en hun karakter opvallend weinig zelfbewust.

In zijn standaardwerk over de middeleeuwse geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden constateert Jan Romein dit gebrek aan een zelfbewuste stedelijke geschiedschrijving. Hij verbindt daaraan de conclusie dat die steden, in tegenspraak met de historische communis opinio, in het Holland van de late 15^e eeuw blijkbaar nog steeds een ondergeschikte rol speelden op maatschappelijk en politiek gebied. Romein stelt dat de dominante cultuur tot in de 16^e eeuw niet stedelijk was, maar landelijk en kerkelijk, of althans 'klerckelijk', zoals hij het woordspelig uitdrukt. Hier stuiten we op een probleem, want alles wijst erop dat het ondenkbaar is dat de steden in Holland rond 1500 politiek en maatschappelijk onaanzienlijke entiteiten waren. Holland was een van de meest geurbaniseerde gebieden van Europa, waar rond 1500 ongeveer de helft van de bevolking in een stad leefde, en waar de stedelijke elites op politiek en economische terrein toonaangevend waren. De oplossing van deze paradox is wellicht te vinden in het laatste nog te behandelen historiografische genre uit de periode, de adelskroniek.

In de tweede helft van de 15^e eeuw zijn in Holland tientallen kronieken geschreven met als onderwerp de oorsprong en geschiedenis van diverse adellijke geslachten. Daarbij gaat het zowel om de meest vooraanstaande families, zoals de Egmonds, Arkels en Brederodes, maar ook de heren van het tweede of nog lagere garnituur, van Avezaath tot Zoelen, hebben hun eigen geschiedenis gekregen. De overlevering van veel van die werken is zeer ondoorzichtig, omdat ze in een later stadium in reeksen zijn samengevoegd, en in veel gevallen slechts op die manier zijn overgeleverd. Van verschillende bestaan zowel Latijnse als Nederlandse versies. Over de auteurs is vrijwel niets bekend. Enkele werken zijn opgenomen in de grote kronieken van Pauw en Leydis, en nader onderzoek kan mogelijk uitwijzen dat dezen deels ook als auteur ervan kunnen worden beschouwd. Leydis schreef in ieder geval een kroniek van de heren van Brederode, in

een Latijnse en Nederlandse versie, en Pauw een kroniek van de heren van Arkel. Veel van deze adelsgeschiedenissen zijn in feite nauwelijks meer dan enigszins aangeklede genealogieën, maar sommige zijn wel degelijk uitgewerkte kronieken. In de meeste wordt gepoogd het verleden van het betreffende geslacht zo ver mogelijk terug te voeren, natuurlijk om zodoende zoveel mogelijk aanzien en eerbiedwaardigheid te creëren. Daarbij past ook weer de inmiddels bekende legendarische afstamming. Zo zouden volgens de kroniek van Pauw de heren van Arkel afstammen van de Trojaan Hercules Alemannus. De afstamming van de heren van Egmond werd via de koningen van Friesland teruggevoerd tot Bruno, de koning van Frigië die naar de Lage Landen was afgezakt, en die zelf was gesproten uit het zaad van de Trojaan Davo. De door Leydis beschreven voorouders van de Brederodes gaan eveneens terug op het Trojaanse koninghuis, via de Hollandse grafelijke dynastie, waarvan zij immers een zijtak waren: zij voerden dan ook het wapen van Holland.

Zoals in zoveel geschiedwerken, staat dus ook in de adelskronieken de origo, de hoge afkomst centraal. Daarnaast blijken de meer kroniekachtig uitgewerkte voorbeelden ook nog gebruikt te worden om een partijpolitiek standpunt uit te dragen. De mogelijkheid daartoe ontstaat natuurlijk wanneer het verhaal de eigen tijd nadert. We zagen al hoe Pauw bij de beschrijving van de Arkelse oorlog partij trekt voor de heren van Arkel en tegen de Hollandse graaf. Ook de in het laatste kwart van de 15^e eeuw weer opflakkerende Hoekse en Kabeljauwse controverse biedt gelegenheid tot stellingname. In de Brederodekroniek van Leydis wordt de Hoek Reinout van Brederode voorgesteld als een onschuldig slachtoffer van zijn kwaadaardige Kabeljauwse tegenstanders, die er zelfs niet voor terugschrikken de held van het verhaal te laten arresteren door de Utrechtse bisschop David van Bourgondië. Reinout werd gruwelijk gemarteld, waarbij volgens Leydis is ingegaan tegen het Goddelijk gebod om geen onschuldig bloed te vergieten: 'mer dat gebot hebben sy al vergeten, ende hebben dat onnosel bloet, ja dat alderedelste Hollants bloet gehandelt oft een dief of moordenaer waer geweest?'

Keren we terug naar de paradox van Romein: de inwendige tegenspraak tussen de leidende politieke en maatschappelijke rol van de Hollandse steden in het eind van de 15^e en het begin van de 16^e eeuw, en het ontbreken van een zelfbewuste stedelijke geschiedschrijving in die periode. In feite even raadselachtig is de plotselinge opkomst en bloei van het fenomeen adelskroniek in ongeveer hetzelfde tijdvak. Waarom kwamen de adelsgeschiedenissen toen ineens in de mode, en komen ze eerder niet voor, zeg in de anderhalve eeuw na 1300? De adel was toen maatschappelijk en cultureel toch niet minder invloedrijk dan na 1450? Zoals bekend zag Huizinga in zijn beroemde Herfsttij juist de 15^e eeuw als een periode van ondergang van de oude structuren, gedomineerd door de adel, en die tijd van neergang werd gekenmerkt door een 'nabloei' van die groep in verval. Deze theorie is tegenwoordig niet meer populair, en mist als verklaringsmodel ook wel enige overtuigingskracht: op die manier kan culturele bloei zowel als teken van maatschappelijke prominentie als teken van neergang worden uitgelegd. Bovendien huldigt de moderne geschiedschrijving, die weer meer aandacht heeft voor de maatschappelijke elites, de opvatting dat de Hollandse adel nog tot in de 16e eeuw grote rijkdom bezat en politiek en sociaal een belangrijke rol speelde. Juist in de Bourgondisch-Habsburgse periode ontstonden voor de adel nieuwe carrièremogelijkheden in het bestuurlijk apparaat. Toch kan daarmee de plotselinge opkomst na 1450 en de hoge vlucht van het genre gedurende ongeveer een eeuw niet helemaal worden verklaard.

Misschien moeten we proberen de beide historiografische fenomenen, het ontbreken van stadsgeschiedenissen en de populariteit van adelskronieken, met elkaar in verband te brengen. Holland werd in deze periode in feite maatschappelijk gedomineerd door een grote groep van middelgrote en kleine tot zeer kleine heren, veelal afstammend van of gerelateerd aan de hogere adel. In hun ambachten en heerlijkheden maakten zij nog steeds de dienst uit. En dat deden zij ook in de steden: niet vergeten moet worden dat ook de stedelijke toplagen door huwelijk en afstamming grotendeels tot deze groep moeten worden gerekend, samen met een kring van hoge ambtenaren in dienst van het centrale bestuur trouwens. In de praktijk hadden de rijke koopliedendynastieën die de steden bestuurden hun maatschappelijk en cultureel streven naar aansluiting bij de adel allang met succes bekroond. Hier ligt misschien de oplossing van het probleem: de burgerlijke cultuur, zoals die door de hoogste stedelijke laag werd gedragen, was in Holland in feite een laag-adellijke cultuur. Dat beide klassen, adel en burgerij, elkaar in ieder geval niet als natuurlijke vijanden zagen, blijkt ook uit de eigen geschiedschrijving. Er is daarin, zowel in stedelijke historiografie als in adelskronieken, weinig tot geen sprake van het zich afzetten tegen de ander, en dat is toch een zeker teken van het ontbreken van politieke of maatschappelijke animositeit tussen de groepen.

Kortom, het was wellicht deze adelijk-burgerlijke klasse die die zorgde voor de voedingsbodem waarop de historiografie van de tweede helft van de 15^e eeuw zo uitbundig kon bloeien. Deze leidende middenklasse

was natuurlijk geïnteresseerd in de eigen afkomst en geschiedenis, maar ook in het verleden van Holland, waarin hun voorouders immers zo'n grote rol hadden gespeeld, en waarin zij zelf nog steeds de leidende kracht vormden. Het spreekt vanzelf dat men de Hollandse geschiedenis liefst zo eerbiedwaardig en glorieus mogelijk afgeschilderd zag, maar ook dat daarvoor de vorstelijke dynastie niet meer de dragende idee was. De Bourgondisch-Habsburgse vorsten waren intussen immers ver verwijderde en lastige hoogheden, die in de perceptie van de middenklasse slechts figureerden als heffers van belastingen en aantasters van privileges, maar die je niet zag als ze nodig waren. Belangstelling bleef wel bestaan voor de aansprekende graven uit het verleden, zoals Willem II, de roomskoning, en Floris V, die immers intussen deel uitmaakten van de 'nationale geschiedenis'. Over de afkomst van de regerende Bourgondisch-Habsburgse vorsten hoort men niets in de Hollandse geschiedschrijving.

Concluderend kunnen we zeggen dat in ieder geval duidelijk is dat rond het midden van de 15^e eeuw een belangrijke omslag plaats vindt. Ervoor was de geschiedschrijving een zaak van vorst en hof; de auteurs werkten vaak onder directe supervisie van de heerser, en droegen een rond diens dynastie geconstrueerd geschiedbeeld uit. In de tweede helft van de 15^e eeuw is alles anders. De vorst is verdwenen als opdrachtgever en als referentiepunt, en de historiografie richt zich nu meer op oorsprong en geschiedenis van land en volk. De auteurs zijn nu zelfstandig werkzaam, deels als quasi-professionele schrijvers die in opdracht werken, en zich ook wagen aan grote onderwerpen als wereldgeschiedenissen. Daarnaast worden nu ook veelvuldig op lager niveau kleinschalige geschiedwerken vervaardigd. De onderwerpen daarvan zijn de geschiedenis van eigen stad of streek, van een adellijke familie, of van lokale heiligen. Over de auteurs is meestal weinig bekend. Soms zijn het stadssecretarissen, of broeders of zusters van het Gemene Leven, maar vaak kennen we zelfs hun namen niet.

De snelle opkomst en brede verspreiding van dit laatste type geschriften lijkt mij een zeker teken van een eveneens sterk groeiend maatschappelijk en cultureel zelfbewustzijn in de kringen van adel en stedelijke burgerij. De duidelijk toegenomen belangstelling voor heiligenlevens moet voorts wel wijzen op een verandering van de godsdienstige beleving. Naast de kloosters en andere geestelijke instellingen lijkt deze spirituele evolutie vooral in stedelijke milieus gezocht te moeten worden.

Een deel van de historiografische productie, zoals de grote wereldkronieken en de Hollandse kronieken, geschreven vanuit de Hollands-nationale optiek, moet wel bedoeld zijn geweest voor een niet-lokaal, breed publiek. Dat geldt mogelijk ook wel voor de kronieken van de meest vooraanstaande adellijke geslachten; het kan zijn dat de leidende middenklasse van adel en hoge burgerij in feite de doelgroep van deze werken vormde. Dat die doelgroep inderdaad breed was, blijkt behalve uit de aantallen geproduceerde teksten ook uit het feit dat sommige werden gedrukt; er was blijkbaar een markt voor historiografie. Ten slotte kan de opvallende uitbreiding en wijdere verspreiding van geschiedwerken niet los worden gezien van de algemene culturele trend in deze periode van de verspreiding van de geletterdheid en van de belangstelling voor literatuur, een ontwikkeling waarin de rol van de drukpers natuurlijk cruciaal is geweest.

Al met al kunnen we stellen dat het wat minder gemakkelijk is dan we aanvankelijk dachten om een direct verband te leggen tussen de Hollandse geschiedschrijving en de Hollandse identiteit en mentaliteit. Zulks vereist een diepgaande analyse van de historiografische werken, en dat vereist weer betere kennis van de afzonderlijke geschriften, van hun auteurs, en hun publiek. Er is dus werk aan de winkel. De literatuur in de Nederlanden in de late Middeleeuwen mag zich dan verheugen in een groeiende belangstelling van wetenschappers, maar de historiografie is daarin een verwaarloosde categorie. Deze lacune in onze kennis zou eens grondig aangepakt moeten worden, door studies naar de diverse auteurs, hun achtergrond, hun opdrachtgevers, hun publiek, hun literaire en historiografische voorbeelden, en hun mentaliteit en wereldbeeld zoals die uit de teksten naar voren komen. En voor zulk een onderzoek zijn moderne edities van de belangrijkste teksten een eerste vereiste. Wanneer deze inhaalslag zou worden gemaakt, zou dat een niet alleen een flinke toename betekenen van onze kennis van het literaire en culturele leven in het Holland van de 15^e eeuw, maar ook van de politieke, maatschappelijke en godsdienstige denkbeelden van de leidende groeperingen.

Naschrift: dit is de ongewijzigde tekst van een voordracht gehouden op 14 oktober 2005 tijdens de Elfde Mediëvistendag van de Onderzoeksschool Mediëvistiek, aan de Universiteit van Antwerpen. Voor een uitvoeriger overzicht van de vroegste Hollandse historiografie zie J.W.J. Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland tot omstreeks 1300', in: Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 3, Hilversum 2000, p. 92-130.

Het idee van een omslag in de Hollandse historiografie rond het midden van de 15^e eeuw, zoals die het eerst tot uitdrukking komt in het Goudse kroniekje, is naderhand ook uitgedragen door Antheun Janse, 'De Historie van Hollandt.

Een nieuw begin in de Hollandse geschiedschrijving in de vijftiende eeuw', Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies 21 (2007), p. 19-38.

Voor een belangrijke nuancering van het gangbare beeld van de adelskronieken zie Thijs Porck, 'Een Rijnlandse serie adelskronieken (1533-1542). Het zogenaamde Voorste Haagsche Handschrift', Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies 20 (2006), p. 44-62, waaruit blijkt dat de bloei van het genre in Holland in feite beperkt bleef tot een handvol kronieken van de meest vooraanstaande geslachten. Nader onderzoek is geboden, maar een dergelijke beperkte productie zet de hierboven voorgestelde uitweg uit de paradox van Romein weer op losse schroeven.